

УКРАЇНА

СВІДОЦТВО

про реєстрацію авторського права на твір

№ 106040

Наукова стаття «Оборонні укріплення міста Немирова як складова історико-містобудівної спадщини Східного Поділля»

(вид, назва твору)

Автор(и) Литвинчук Ілля Володимирович, Нагнибіда Руслан Васильович

(повне ім'я, псевдонім (за наявності))

Дата реєстрації 8 липня 2021 р.

**Генеральний директор
Державного підприємства
«Український інститут
інтелектуальної власності»**

Андрій КУДІН

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-
культурної спадщини України»

14 квітня 2021 року

Переяслав – 2021

ЗМІСТ

ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Олена Жам

ВІТРЯК У СЕЛІ ТЕКЛИНЕ: ПЕРСПЕКТИВИ ВКЛЮЧЕННЯ ДО ПЕРЕЛІКУ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ 6

Віталій Коржик

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ 14

ІСТОРИЧНІ, АРХІТЕКТУРНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСІВ ТА ОКРЕМИХ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Олександр Встров

З ІСТОРІЇ ВОДЯНОГО «ЗЕЛЕНОГО МЛИНКА» В КАМ'ЯНЦІ: СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА 18

Тетяна Герасимчук

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ЖИТЛОВОГО БУДИНКУ РИНКОВОЇ ПЛОЩІ 26

Олександр Горбовий

РУЇНИ ІЛЛІНСЬКО-КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У С. ЦИБЛІ БОРИСПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (1861–2021 РР.) 34

Микола Губочкін, Віта Ямборська

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ XVIII–XIX СТ. – КОЗАЦЬКОЇ ЦЕРКВИ З С. КРОПИВНА НА ЗОЛОТОНІЩИНІ 49

Галина Кобаса

ХТО ЗБУДУВАВ «TRĘBOWLA CASTRA»? 57

Оксана Коваленко, Роман Луговий

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛІВ ПОБЛИЗУ СЕЛИЩА ОПІШНОГО У 2018 РОЦІ 62

Надія Ковальчук

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРІЯ У ЦЕГЛІ 69

Надія Кукса

ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ У АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ СТУДІЯХ С. КІЛЕСО 77

Ілля Литвинчук, Руслан Нагнибіда

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ МІСТА НЕМИРОВА ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 83

Олена Лугова	
ТВОРЦІ МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ КОМПЛЕКСУ ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ	96
Лілія Руденко	
ФОТОПОРТРЕТ Р. К. МУЗИЧЕНКА-ЦИБУЛЬСЬКОГО: З ДОСВІДУ АТРИБУЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ	105
Дмитро Тетеря, Олександр Прядко, Дмитро Набок	
РЕШТКИ КАМ'ЯНОЇ СТІНИ-ОГОРОЖІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ	110
Любов Шиян	
ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЙНОГО ТА ПЛАНУВАЛЬНОГО ВИРШЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ	119
РОЛЬ І МІСЦЕ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ ТА ЇХ ПРАЦІВНИКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	
Олена Черняхівська	
«ТРЕБА НАПИСАТИ ІСТОРІЮ НАШИХ МІСТ І СІЛ...»: МИКОЛА ТКАЧЕНКО І ЗАДУМ РЕАЛІЗАЦІЇ УНІКАЛЬНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ПРОЄКТУ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»	125
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МУЗЕЙНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	
Наталія Костенко	
МАЙСТРИ ФОТОСПРАВИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ., ЗРАЗКИ РОБІТ ЯКИХ ПРЕДСТАВЛЕНІ В АЛЬБОМІ СВІТЛИН РОДИНИ РЯБЧЕВСЬКИХ-ВЕРБИЦЬКИХ (З ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)	129
Мар'яна Мавдюк	
БІБЛІОТЕКА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ ХVІІІ СТ. ЯК ПРИКЛАД КНИГОЗБІРНІ ПРИ МАГНАТСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЯХ	140
Зоряна Мазуранчик	
ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	145
Тарас Назайко	
МІСЦЕВА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТОК (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІСНИК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ» ЗА 2018–2020 РР.)	152
Ганна Наконечна, Світлана Пригонюк	
КАТАЛОГ ВИСТАВКИ «МАЛЬОВАНИЙ СВІТ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ» (ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ») В ЕКСПОЗИЦІЇ «МУЗЕЮ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ. РОБОТИ ВАСИЛЯ ЗАВГОРОДНЬОГО»	161

Олена Попельницька

ВКЛЮЧЕННЯ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ У ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ (НА ПРИКЛАДІ БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ) 168

Юрій Роїк

ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ ВІННИЧЧИНИ 177

Анастасія Стахурська-Козоріз

ЛЯЛЬКА-МОТАНКА ЯК МУЗЕЙНИЙ ЕКСПОНАТ 180

Олена Трощинська, Олександр Чепурний

З ДОСВІДУ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН» 183

**ДОСВІД ТА ПРАКТИКА РЕСТАВРАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ,
РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

Олена Жам

ХАТА ПЕРШИХ КОМУНАРІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЕКСПОНУВАННЯ 191

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

УДК 725.9:930.2:908(477.43/44)

*Ілля Литвинчук, Руслан Нагнибіда
(Львів, Кам'янець-Подільський)**Автори статті, користуючись своїми виключними авторськими майновими правами, суворо забороняють використання матеріалів статті у комерційних цілях без письмової згоди кожного з авторів.***ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ МІСТА НЕМИРОВА ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ**

У статті аналізують оборонний комплекс міста Немирова як складову історико-містобудівної структури. Автори вводять у науковий обіг унікальне картографічне джерело – план міста 1711 р. з архіву військово-морської служби Франції у Парижі. На підставі плану виконується спроба гіпотетичної реконструкції міста станом на XVI – початок XVIII ст. Порівнюючи його з вже відомою історичною картографією, письмовими джерелами XVI–XVIII ст. та сучасною топогеодезичною підосною міста, досліджується стан збереження історико-планувальної структури з ідентифікацією її втрачених елементів.

Ключові слова: *Збаразькі, Немирів, Поділля, Потоцькі, горнверк, міські укріплення, замок, вали, паркан, кобиліці.*

Оборонним спорудам історичних міст Східного Поділля як складової їхньої плануально-просторової структури, вітчизняні та іноземні дослідники не приділяли належної уваги. Знання про укріплення міста історичної Брацлавщини або Прославії формуються крізь призму загальновідомих уявлень про міські та замкові укріплення України, не враховуючи регіональну специфіку. Одним з таких незнаних містечок з точки зору фортифікації та історії містобудування досліджуваного регіону є місто Немирів. Реконструювати його оборонну систему дозволяє введений вперше у цій статті у науковий обіг невідомий план м. Немирів, виконаний військовими інженерами 1711 р.

Мета: опрацювати джерельну базу та історичну картографію, в якій висвітлюються оборонні споруди м. Немирова у XVI–XVIII ст., розробити гіпотетичну реконструкцію плануальної структури міста у XVI – I половині XVIII ст. та здійснити аналіз стану збереження історичного планування з оборонними спорудами.

Аналіз попередніх досліджень. Першою та єдиною на сьогоднішній день фаховою працею з урбаністичних студій про м. Немирів є публікації д-ра арх., проф. Петра Ричкова [1], в якій автор, спираючись на доступний йому станом на 2014 р. картографічний матеріал кінця XVIII ст., висунув гіпотезу про масштабну урбаністичну акцію Віцентія Потоцького з перепланування пізньосередньовічного Немирова за класицистичними нормами. Публікація не охоплює урбаністичний розвиток міста від початку його закладання Янушем Збаразьким у XVI ст., і до відповідного перепланування Потоцьким. П. Ричков ввів у науковий обіг п'ять планів м. Немирова 1784 р., 1788 р., та недатований

план, який дослідник датував 1790-ми рр., а також плани 1866 р. та початку ХХ ст. [2] (І. Литвинчук при обстеженні цього документу у ДАВО, виявив дату створення плану – 1903 р. [3]). Натомість, не менш важливими у дослідженні нашої теми є археографічні розвідки Миколи Крикуна [4] (2015). Ще один план Немирова віднайшов Ярослав Матвійшин [5] (2013), працюючи в архіві військово-морської служби Франції у Парижі з фондом колекції мап та планів. Дослідник дав характеристику плану та датував його 1711 р., проте сам план у своїх розвідках не опублікував (на підставі опублікованої статті Я. Матвійшина, один із авторів підготовленої розвідки, а саме Р. Нагнибіда повторно ознайомився з цим планом у 2014 р., на основі фото яких І. Литвинчук здійснив прорис плану з подальшим використанням у спільній публікації). Саме цим планом автори скористалися у даній статті для реконструкції містобудівного розвитку Немирова у XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Методи дослідження та верифікація джерел. Станом на весну 2021 р. дослідники опрацювали наступний картографічний матеріал: план Немирова I пол. XVIII ст. (його датував Я. Матвійшин 1711 р., думки якого притримуються й автори статті, російські плани міста 1784 р. [2, с. 67], 1788 р. [2, с. 68], недатований план кінця XVIII ст. [2, 69] (попередньо датований П. Ричковим 1790-ми рр.) та план ринкової площі 1890 р. [6]. Слід згадати також про малоінформативні плани міста 1866 [2, с. 70], 1903 [2, с. 66; 3] та 1913 р. [7], що зберігаються у Державному архіві Вінницької області (далі–ДАВО).

План 1711 р. (рис. 1, 2) складено, вочевидь, під час військових кампаній I половини XVIII ст., бо на ньому довкола міста зображені намети військового табору. Відомо про два походи, що відбулись 1711 р. – взимку – похід Пилипа Орлика з Молдавії на Правобережну Україну (з татарами) та весною – т. зв. Прутський похід Петра I.¹ Цей план, який було складено в окомірний спосіб, фіксує майже сучасну ситуацію довкола міста – ставок із замковим півостровом, що відокремлений від міста фортифікаційними спорудами – ровом, гостроколом та кобилицями. На перешийку замкового мису влаштована брама, через яку здійснювалось сполучення з містом. Довкола міста зображено два напівкруглі паси земляних валів, які, так само як і замкові вали, позначені гостроколом та кобилицями. По центру міста зображено регулярну забудову середмістя з прямокутною ринковою площею, по центру якої влаштовані торгові ряди. Плани кінця XVIII ст. мало чим відрізняються один від одного. Найбільш точно та детально виконаним є план 1788 р. авторства інженерів-прапорщиків Федора Короткова та Павла Авакова, що дозволяє його сумістити з сучасною підосною для ідентифікації втрачених споруд та реліктів давньої містобудівної планувальної структури та миських й замкових фортифікацій (рис. 3, виконано у ПЗ QGIS Desktop 3.10.2). Також на цьому плані зображений люнет (кут вул. Шевченко) та дерев'яний паркан, лінія якого проходить вздовж цієї ж вулиці (на плані 1788 р. ця частина міста ще не забудована). Топографія замкового півострова подана

¹ Можливо, план мав відносини й до повстання Палія 1702–1703 р., в епіцентрі якого теж був Немирів.

спотворено, що можна лише інтерпретувати зображення цього плану для порівняння з реальною ситуацією. Так, один з двох пагорбів, що фланкують в'їзд на півострів, прочитуються на сучасній підоснові і зараз у вигляді невеликого підвищення, до якого виконана прив'язка замкових споруд. Станом на 1788 р. (як і на 1784 р.) комплекс замкових споруд зайнятий ситцевою фабрикою, хоча на плані 1784 р. ще фігурує назва «Замок». На той момент зберігся лише фрагмент одного з двох – зовнішнього валу міських укріплень. Перший було втрачено внаслідок регуляційного перепланування у II пол. XVIII ст. Вал з'єднував два яри на протилежних берегах р. Городниці, збережена частина якого станом на 1780–1790-ті рр. проходила вздовж вул. Соборної. На пізніших планах 1866, 1903 та 1913 рр. валу вже не існує.

Для отримання прикінцевих результатів здійснена прив'язка плану ринкової площі Немирова 1890 р. [6] до сучасної підоснови (рис. 4). На згаданому плані карміновим кольором відповідно до традицій картографії того часу подано муровані споруди – у нашому випадку це ансамбль цегляних торгових лавок та заїзду, який фланкував північно-західну сторону ринку (ансамбль позначений на планах міста 1780–1790-их рр.). План ринкової площі 1890 р. виконано у доволі спрощеній манері (кути вулиць та ділянок подані прямими) і без меж ділянок. Показані провулки та вулиці («до синагоги», «до цвинтаря», «до кірхи» (*пер. з рос. дорефм., авт.*)) збігаються з плануванням приринкових кварталів як і на плані 1711 р., а червоні лінії забудови площі з планом 1788 р. 1890 р. Попри столітню часову різницю з детальними планами міста кінця XVIII ст., він фіксує сталу містобудівну структуру давньої ринкової площі та червоні лінії забудови. Північно-східна сторона ринку фланкується мурованим ансамблем будівель торгових лавок [-подібної конфігурації, що розташовані симетрично (рис. 5) та влаштований між ними двоповерховий заїзд (світлини Жолтовського, опубліковані у Facebook-спільноті «Пам'ятки України» на фото першої третини XX ст.), рис. 6). Ці будівлі зображені також на детальних планах міста 1784–1790-их рр. Всі інші об'єкти зафарбовані в охристий колір, який позначає дерев'яну забудову (у випадку Немирова – вальковану). План 1890 р. цінний тим, що він чітко фіксує ренесансові особливості ринкової площі, а саме – вулиці, що пробіті в сторонах ринку посередині кварталів (по осях симетрії). На плані 1890 р. вони підписані як «Провулок до єврейської синагоги» (не зберігся) та «Вулиця до кладовища» (*переклади з рос., дореф. авторів*) (вул. Будівельників). Вони ж позначені на плані 1711 р. План ринкової площі 1890 р. надає можливості відносно точно відтворити метроритмічні характеристики історичної парцеляції забудови. Так, ширина фасадів будинків коливається від 6,5 до 12,3 м, а окремих, пізніших – до 27,5 м. Відстань між будинками знаходиться в межах 2,2–4,4 м. Габарити площі в червоних лініях складають 86,2x122,4 м.

При накладенні плану на сучасну підоснову виявилось наступне: будинок по вул. Горького, 1 є, на наш погляд, збереженим будинком торгових лавок XVIII ст. (зі значними втратами та пізнішими перебудовами). Симетрична йому]-подібна в плані будівля збережена частково (перебудована Євангелістською церквою, знаходиться за адресою вул. Горького, 10 б). На момент публікації статті (весна 2021 р.) центральна будівля ансамблю (заїзд)

втрачена, її територію оточує будівельний паркан, а рештки будівлі збережені на підземному рівні. Червоні лінії забудови ринкової площі збережені частково: західні прясла втрачені повністю, північно-східне прясло втрачене, але прослідковується у сучасній парцеляції нової забудови, південно-західний квартал ринкової площі зберігся у первісних червоних лініях, натомість поверхня ринкової площі, перед цим кварталом (на місці т. зв. «обжорного ряду») – за планом 1890 р.) зайнята сучасною забудовою.

Наприкінці огляду картографії важливо також згадати про загальні мапи України XVI–XVII ст., щоб прослідкувати першу фіксацію Немирова як великого міста. Автори проаналізували карти відомих європейських картографів ранньомодерного часу – С. Сарницького, С. Мюнстера, В. Гродецького, Я. Гостальді та інші карти 1550–1690-их рр. і не виявили позначення цього міста. Вперше Немирів з'являється на відомій карті ВКЛ Радзивіла 1613 р. (рис. 7).

Додатковими джерелами є давні акти та нарративні джерела XVI–XVIII ст. Офіційною першою згадкою про місто вважається XIV ст. [9], натомість документально це не підтверджено. Можна лише припустити, що перша згадка про існування міста під назвою «Немир» є в ярлику кримського хана Менглі-Геря 1506–1507 рр [10, с. 4-5]. У ньому поселення згадується поруч з Ябу-городком, Караулом, Чорним, Дашевом – тобто на території міжріччя Дністра та Південного Бугу з узбережжям Чорного моря. З огляду на просторість цієї території, прив'язка літописного Немира до сучасного Немирова є умовною і потребує додаткових досліджень. Відома перша згадка про Немирів як село у володінні Анни Четвертинської (що перейшло як посаг у власність її чоловіку кн. Янушу Збараському) у документі від 30 березня 1564 р. [4, с. 107]. У 1583 р. Немирів вже виступає як ключове місто. З 1590 р. згадується замок, а з 1596 р. – міська брама. Ідентифікація Немирова як великого міста на карті Радзивілла 1613 р. кореспондується з вищезгаданими писемними джерелами кінця XVI ст. Під час козацького повстання Семена Палія 1702 р. оборонці використовували 12 гармат [11, с. 435], а власне місто було оточене земляними валами та гостроколом [12, с. 701].

Щодо нарративних джерел, то там м. Немирів описується без особливої деталізації, а Євлій Челебі [13] взагалі його не згадує, тоді як інші східноподільські містечка, а саме: Брацлав, Ладижин, Умань, Стіна, Шаргородним ним описані. Немирів відзначився у мартирологу Гановера [14], мемуарах Богуслава Машкевича [15, с. 70–72] щоденнику Патрика Гордона 1780-их рр. [16] та щоденнику Юста Юля 1711 р. [17], російського священника Івана Лук'янова, 1710 р. [18, с. 47], невідомого російського мандрівника 1714 р. [19, с. 33]. Вже згадуваний П. Ричков [1, 2] у своїй статті наводить опис Немирова з щоденника Ульріха фон Вердума, але з огляду на контекст оповідання, робимо висновок, що в тексті Вердума йдеться про галицький Немирів. Влітку 1689 р. отаман Стечик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича [11].

Ймовірно в архіві Башбаканлик (м. Стамбул) зберігаються документи, які стосуються каральних акцій із заспокоєння місцевого населення

яничарськими полками, які втихомирювали населення через накладений податок, по забезпеченню провіантом регулярної османської армії, що проходила повз Немирів.

Результати досліджень. Складові немирівського оборонного комплексу. Міські укріплення. Опрацювання картографічного матеріалу та звірка з описами мандрівників дозволяють виокремити основні складові урбаністичного оборонного комплексу Немирова. Остаточне формування його завершилося на початку XVIII ст. На цей момент він складався з замку та двох поясів міських укріплень у вигляді напівкола з напільної сторони (рис. 8).

Встановити періодизацію міських укріплень Немирова на сьогоднішній день неможливо без проведення додаткових досліджень, зокрема, археологічних. За планом 1711 р. укріплення Немирова являли собою 2 напівкільцевих вали, які захищали місто з напільної сторони. Внутрішній вал оточував середмістя з ринковою площею і за габаритами був співрозмірний подібному валу в Ожигівцях. Його довжина складала близько 715 м (в Ожегівцях 840 м). Своїми кінцями дуга укріплень примикала до ярів, які й досі відчитуються на місцевості. Зовнішній вал відступав від внутрішнього на 155 м у південній і на 290 м у західній частині міста, загальна довжина його близько 1070 м. Співставляючи різночасові картографічні джерела (які створювались, зауважимо, різними авторами і для різних цілей), можемо впевнено констатувати, що вони не мали рис модерних фортифікацій, пристосованих під артилерію, та точок концентрації вогню (веж, башт, бастионів), що дозволяє нам віднести ці укріплення до архаїчного типу фортифікацій доартилерійської доби. Автори схиляються до думки, що ці укріплення з'явилися у русько-литовський період володіння містом князями Четвертинськими. Попри те, що в акті 1564 р. Немирів зазначений селом, ми звертаємо увагу на наступні факти. По-перше, доволі швидко після отримання у власність Збараських Немирів перетворюється на волосний (ключовий) центр маєтків. По-друге, в його ренесансовій забудові спостерігається відхилення від канонів тогочасної урбаністики, а саме – сторони ринку і основні вулиці розташовані не за сторонами світу, а прив'язані до дороги (вочевидь, давньої), що веде з Вінниці до Брацлава. Ця дорога показана на карті Ріцці Заноні 1770 р.

Ймовірно князі Збараські інтегрували стару планувальну структуру у новозасноване місто. Міські вали за нашою версією так само могли бути залишками містобудівної структури давнішого поселення, можливо – міста Немира, згаданого у ярлику хана Менглі-Геря 1506 р. Найбільше питання викликає зовнішній вал – тут можуть бути різні версії щодо його виникнення. Звернемося до опису Юста Юля. Він вказує на дві лінії оборони – зовнішній вал, та ще одну «внутрішню стіну», яка ще не докинчена і будеться². Оскільки російський мандрівник у 1714 р. вказує, що в Немирові є «дві земляні фортеці

² Насправді Ю. Юль міг спостерігати лише ремонтні роботи, а не спорудження нової фортифікаційної лінії (внутрішньої), оскільки його перебування в Немирові є або одночасним, або пізнішим від моменту створення плану 1711 р., на якому позначені обидві лінії укріплень.

без веж», робимо висновок, що під «стіною» Ю. Юль мав на увазі такий самий вал, як і зовнішній, і, що ці два ряди укріплень фактично ідентичні, тобто, у розумінні Юля, вал та стіна – це синоніми, що означають у нашому розумінні валово-ровові фортифікації з дерев'яним парканом нагорі (або кобилицями, які позначені на плані 1711 р.) «Саме місто», пише Юль, знаходиться за цією «стіною» (тобто внутрішнім валом). Між містом (себто, середмістям, у нашому розумінні) та зовнішнім валом знаходиться певна кількість осель. Д-р Ролле, присвятивши Немирову окрему публікацію в контексті повстання Палія 1702–1703 рр., пише, що Немирів укріплений валами (у множині!) та гостроколом. Натомість у мемуарах Б. Машкевича часів Хмельниччини фігурує лише міський паркан та замок, оборонці останнього і чинили опір повстанцям, а також важливе повідомлення, що козаки після вибиття з міста поляків, так сильно укріпили місто, що війська князя Яреми Вишневецького не наважилися його штурмувати. Невідомо, що мав на увазі Машкевич під «сильним укріпленням» міста козаками – чи розташування в місті потужного гарнізону з артилерією чи зведення фортифікаційних споруд. На нашу думку, під це визначення може припадати спорудження другої лінії укріплень у найпростіший спосіб за максимально коротким терміном.³ Між двома лініями оборони утворювалась еспланада, яка могла бути використана як пастка для кавалерії, що увірвалась в місто (станом на 1711 р. зайнята садивною передміською забудовою).

Замок. Відомостей про існування замку в Немирові до отримання його у власність князем Янушем Збарзьким не знайдено. Натомість назву р. Городниця, яка огинає місто і колишній замковий півострів, Малаков [20] виводить від слова «городні» (тип дерев'яних конструкцій замкових стін переважно у XIII–XVI ст.), що може свідчити про існування на півострові дерев'яного замку до II половини XVI ст. Вперше замок згадується під 1690 р. [4] у володінні князів Збарзьких. За формою замкового мису та способом загосподарювання замкового двору, а також, враховуючи тривалий час існування замку (II половина XVI – середина XVIII ст.) можемо припустити, що розбудова замку відбувалась у два етапи. Западина рельєфу у північній частині мису відокремлює його 1/3 частину і свідчить про існування тут давнішого (первісного) замку Збарзьких XVI ст. (рис. 9). Зауважимо, що у найближчому аналогу Немирова – Ожеговцях замок (який більше відомий під назвою Токівський) розташований на півострові за таким самим принципом (рис. 10). З розширенням території замку його напільні укріплення дійшли до ший півострову.

Другий етап замку відбитий на історичних планах, проте, подача розташування замкових будівель не дає змоги зіставити ці плани через значні геометричні спотворення та точно локалізувати втрачені об'єкти на місцевості. На плані 1711 р. зображений палац з садом у центрі замкового двору, брама та хвіртка (ймовірно, потаємна) у східній частині півострову. Крім того, наявні 8 додаткових будівель. Шия півострову перекрита укріпленнями, які ми

³Натомість не виключено, що козаки повторно використали і зовнішню лінію теж, яка на момент подій, описаних Машкевичем, не використовувалася і не оборонялася.

трактуємо, беручи до уваги план 1711 р. як горнверк – кліщеподібна бастіонова фортифікація. На планах пізнього XVIII ст. бастіони, які вже втратили своє оборонне значення, позначені пагорбами, а на плані 1784 р., як ронделі. Опис Ю.Юля доволі критичний в плані характеристики обороноздатності замку: «Понад те, в місті є ще маленька цитадель, що не більше тих, що будують діти, вправляючись в інженерному мистецтві. Тут було дві гармати, що представляють всю артилерію». Тим не менше, замок у такому стані витримав татарсько-козацьку облогу 1702 р. [16].

Висновки. Таким чином, проаналізовано розвиток планувальної структури укріпленого м. Немирова і з'ясовано наступне:

- вперше виявлено ренесансове ядро забудови, яке складалося з прямокутної, наближеної до квадрату ринкової площі та регулярної забудови середмістя, а також виконана його прив'язка до місцевості. У II половині XVIII ст. відбулося перепланування південно-східної частини середмістя за принципами класицизму;

- ідентифіковані давні оборонні споруди міста, а саме: рів первісного замку Збаразьких, який розташовувався на кінці замкового півострову, горнверк модернізованого у XVII–XVIII ст. замку, вали міських укріплень, які на сьогодні не збережені. Датування та періодизація цих укріплень потребують археологічних досліджень;

- невластивий для ренесансу спосіб орієнтації ринкової площі, архаїчний тип міських укріплень слугують опосередкованим доказом існування в Немирові давнішого укріпленого міста;

- ренесансове планування частково збережено у центральній частині міста і потребує заходів з охорони в контексті розробки історико-архітектурного опорного плану; місця втрачених замкових та міських оборонних споруд потребують занесення до зон охорони археологічного культурного шару та розробки регламентів забудови.

Результати дослідження дають можливість під час розробки історико-архітектурного опорного плану опрацювати зони охорони археологічного культурного шару у місцях втрачених замкових та міських фортифікаційних споруд, а ряд об'єктів додати до переліку щойно виявлених пам'яток з подальшим виготовленням облікової документації та занесенням до реєстру пам'яток місцевого або національного значення. Проведена робота необхідна для розробки комплексної програми з проведення архітектурно-археологічних досліджень, джерельна база від яких доповнить археологічними знахідками різночасового періоду містобудівельні дослідження.

Історична Прослав'я чи Брацлавщина, а в сьогоденні Вінницька область з прилеглими до неї землями усіяна старовинними містечками, які зберігають релікти старовинних пам'яток із давньої планувальною структурою. Таким містечком як Немирів пощастило, адже, хоч вони і перебували у вирі геополітичних інтересів багатьох країн, все ж залишились поодинокі джерела, завдяки яким можна відобразити еволюцію розвитку міста з часу його заснування до середини XVIII ст. На підставі них, авторам статті, котрі мають досвід із проблем, що розглядаються у публікації, вдалося підняти серед наукових кіл питання про минувшу славу Немирова. Але через

пасіонарне місцеве населення та бездарне українське законодавство в пам'ятко-охоронній справі містечко й надалі перебуває в руках тих осіб, яким лиш би абияк підготувати наукові дослідження та перейти до інших містечок, стираючи своєю незграбністю часовий проміжок, коли Брацлавщина займала не останнє місце на геополітичній шахівниці Західного християнського світу та східного мусульманського.

Застосовані методики дозволяють проводити відповідну роботу і в інших населених пунктах, ревалоризувавши історичні квартали міст та містечок з подальшим використанням в культурно-просвітницькій роботі й туристичній галузі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ричков П. Немирів на Поділлі: маловідомий урбаністичний експеримент доби просвітництва // Досвід та перспективи розвитку міст України. 2014. № 26. С. 88–108.
2. Ричков П. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII–XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст. Матеріали наукової конференції 24–25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 48–85.
3. План Немировского Именія. План телефонной сети, 1903 г. // ДАВО. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 93.
4. Крикун М., Піддубняк О., Купчинський О. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 2008.
5. Матвійшин Я. Картографічна україніка в архівах Морської служби Франції // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі ХХІ ст. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів. 2013. С. 263–291.
6. Геометрический специальный план Базарной площади в Местечке Немиров // ДАВО.Ф. 896. Оп. 1. Спр. 90.
7. План м. Немирова Подольской губернии 1913 г. // ДАВО Ф. 896. Оп. 1. Спр. 89.
8. Карта М. К. Радвілі 1613 р. Великого князівства Литовського [Електронний ресурс] // Овруч. Сторінки історії. URL: <https://www.ovruch.info/mara-m-k-radvily-1613-r-velykoho-knyazhestva-lytovskoho/> (дата звернення: 1. 05. 2021).
9. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ПОСТАНОВА від 26 липня 2001 р. N 878 Про затвердження Списку історичних населених місць України // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 1. 05. 2021).
10. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. С. 4–5.
11. Чухліб Т. Козаки і монархи // Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави. Київ, 2009.

12. Ролле И. На Шпаковом шляху // Киевская старина. 1887. № 4. С. 693–720.
13. Тверитинова А. С. (ред). Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. Москва: Институт народов Азии, 1961.
14. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / Наук. ред. Н. Яковенко. Київ: Дух і літера, 2010. 180 с.
15. Niemcewicz J. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. T.5. Lipsk: Nakładem I drukarni Breitkopa i Haertela, 1840.
16. Гордон П. Дневник 1684–1689. Москва: Наука, 2009.
17. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711) // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских, № 3. 1899.
18. Путешествие в святую землю священника Ивана Лукьянова // Русский архив. Ч. 1. Москва, 1863.
19. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев, 1876.
20. Малаков Д. В. Минувшина Немирова. Київ, 2008.

Illia Lytvynchuk, Ruslan Nahnybida
(Lviv, Kamianets-Podilskyi)

**DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF NEMYRIV TOWN AS A
COMPONENT OF HISTORICAL AND URBAN-PLANNING HERITAGE
OF THE EASTERN PODILLYA**

The defensive complex of Nemyriv town as a component of the historical and urban-planning structure is analyzed in the article. The authors introduce into scientific circulation a unique cartographic source – a city plan of 1711 from the archive of the French naval service in Paris. On the basis of the plan the attempt of hypothetical reconstruction of the city as of the 16th – the beginning of the 18th centuries is carried out. Comparing it with the already known historical cartography, written sources of the 16th – 18th centuries and modern topographic and geodesic basis of the city, the state of preservation of the historical-planning structure with the identification of its lost elements is investigated.

Keywords: Zbaraski, Nemyriv, Podillya, Potocki, hornwork, city fortifications, castle, ramparts, fence.

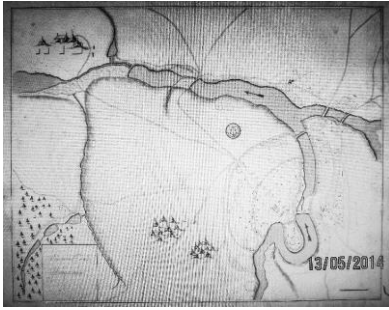

Рис. 1. План Немирова 1711 р.
Фото оригіналу Р. Нагнибиди

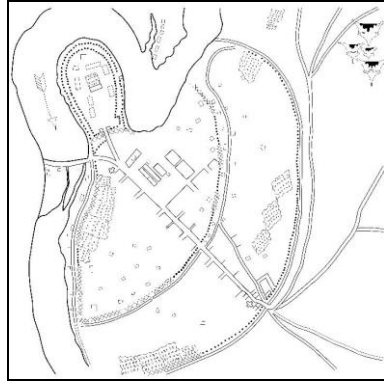

Рис. 2. Прорис фрагменту плану 1711 р. І. Литвинчука, розгорнутого відповідно до північної орієнтації

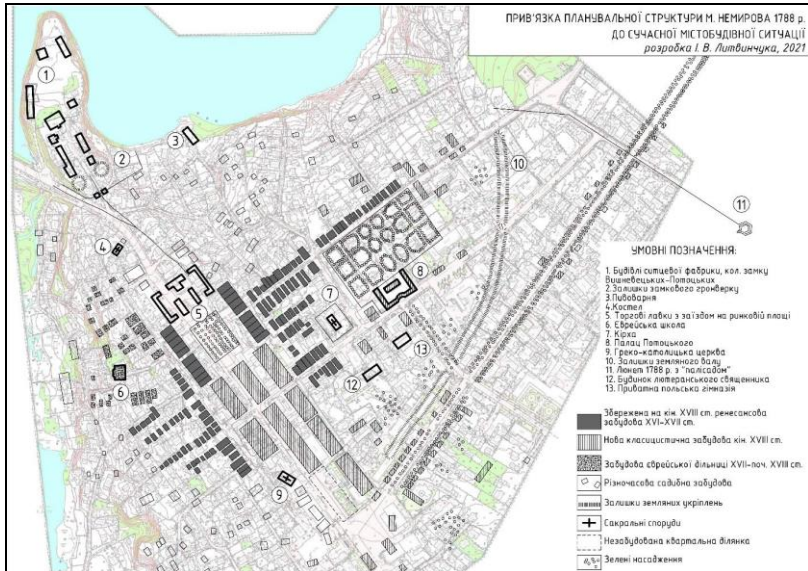

Рис. 3. Прив'язка планувальної структури м. Немирова 1788 р. до сучасної містобудівної ситуації. Опрацювання І. Литвинчука

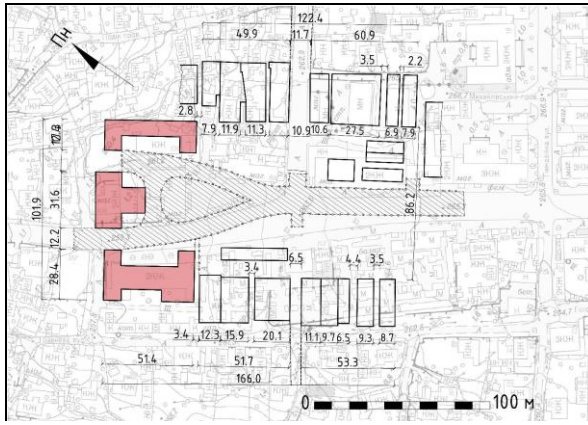

Рис. 4. Прорис плану ринкової площі Немирова 1890 р. з накладенням на сучасну підоснову (опрацювання І. Литвинчука)

Рис. 5. Будівля торгових рядів на світліні Жолтовського, 1930 р.

Рис. 6. Будівля заїзду на світліні Жолтовського, 1930 р.

Рис. 7. Немирів на карті Радзивіла 1613 р. [8]

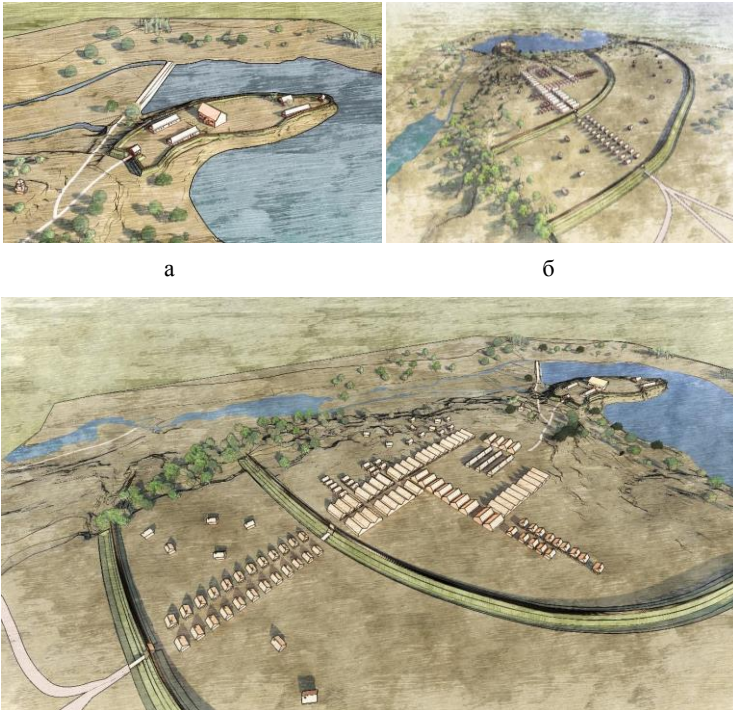

Рис. 8. Гіпотетична реконструкція м. Немирів на початку XVIII ст.: а – реконструкція замку, б, в – загальні види міста

Рис. 9. Замок Збараських у XVI ст. в Немирові. Гіпотетична реконструкція І. Литвинчука. Збудову замкового двору подано умовно

Рис. 10. Збережені рештки замку Збараських у Ожигівцях, сучасний стан